

UDK:930.253(560):001.891

Zumrad RAHMONQULOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti professori
E-mail: zumradrahmankulova@gmail.com

Toshkent davlat texnika Universiteti professori R.Xolikova taqrizi asosida

REFLECTION OF EXTERNAL RELATIONS OF THE CENTRAL ASIAN KHANATES IN ARCHIVAL DOCUMENTS

Annotation

The state presents domestic and foreign archival funds on the relationship of the Central Asian khanates with the Ottoman Empire. The general content of the documents in these archives is also often discussed, and archival documents are analyzed by groups as a source. Collections of archival documents on the relationship of the Central Asian khanates with the Ottoman Empire and a brief summary of the documents contained in them are also presented. The Ottoman archives contain information on the funds of a number of palace organizations.

Key words: National Archives of Uzbekistan, Khazinay Evrak, State Archives of the Cabinet of Ministers of Turkey, International Research Institute of Central Asia.

ОТРАЖЕНИЕ ВНЕШНИХ СВЯЗЕЙ СРЕДНЕАЗИАТСКИХ ХАНСТВ В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Аннотация

В статье представлены отечественные и зарубежные архивные фонды, о взаимоотношении среднеазиатских ханств с Османской империей. Также частично обсуждается общее содержание документов в этих архивах, а архивные документы анализируются по группам как источник. Представлены также подборки архивных документов по взаимоотношениям среднеазиатских ханств с Османской империей и краткое содержание содержащихся в них документов. В османских архивах хранится информация о фондах ряда дворцовых организаций.

Ключевые слова: Национальный архив Узбекистана, Хазинаи еврак, Государственный архив Кабинета министров Турции, Международный исследовательский институт Центральной Азии.

ARXIV HUIJATLARIDA O'RTA OSIYO XONLIKLARINING TASHQI ALOQALARINING AKS ETISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'rta Osiyo xonliklari va Usmoniylar davlati o'rtasidagi munosabatlarga doir mahalliy, xorijiy arxiv jamg'armalari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, mazkur arxivlardagi hujjatlarning umumiy mazmuniga qisman to'xtalib o'tiladi va arxiv hujjatlari manba sifatida guruhlariga bo'linib tahlil qilinadi. O'rta Osiyo xonliklarining Usmoniylar davlati bilan o'zaro aloqalariga doir arxivi hujjatlari to'plamlari va undagi hujjatlarning qisqacha mazmuni ham keltirib o'tiladi. Usmoniylar arxividagi bir qator saroy tashkilotlarining fondlari ma'lumotlar saqlanmoqda.

Kalitli so'zlar: O'zbekiston milliy arxivi, xazinai yevrak, Turkiya Vazirlar Mahkamasi Davlat Arxivlari, Markaziy Osiyo xalqaro tadqiqot instituti.

Kirish. Arxiv hujjatlari ma'lumotlarini o'rganish davlatlar va jamiyatlar taraqqiyoti tarixining kam o'rganilgan jihatlariga oydinlik kiritish imkonini beradi, bu esa ularning jahon hamjamiyatidagi bugungi va kelajakdagi o'rni va mavqeini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Maqola mavzusiga doir arxiv manbalarini ikki guruhga bo'linadi. Bular O'zbekiston Milliy Arxiv fondlari va xorijiy arxiv fondlarida saqlangan hujjatlar.

Mavzuga oid manbalar tahlili. Arxiv manbalarining birinchi guruhiga, O'zbekiston milliy arxivi jamg'armalaridagi hujjatlardan birlamchi tarixiy manba sifatida foydalanilgan bo'lib, mavzuga oid ko'plab tarixiy ma'lumotlar ilmiy muomalaga kiritilgan.

Ta'kidlash lozimki, I-1-«Turkiston general-gubernatori devonxonasi (kanselyariyasi)», I-2-«General-gubernator diplomatik amaldorlari» arxiv fondlarida saqlanayotgan hujjatlarda XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo va Usmoniylar munosabatlaridagi siyosiy masalalar, shuningdek, Buxoro amiri va Xiva xonining Usmoniylar sultonlari bilan yozishmalariga oid ko'plab diplomatik hujjatlar saqlanib qolgan.

Arxivda saqlangan yana bir muhim arxiv manbasi I-3-«Rossiyaning Buxorodagi siyosiy agentligi» fondi hisoblanadi. Fond tarkibida saqlangan hujjatlarda Usmoniylar

davlatidan Buxoro amirligiga siyosiy maqsadlarda kelgan fuqarolar va ularning nazorati olinishi to'g'risida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Shuningdek, ushbu mazmundagi tarixiy ma'lumotlar I-18-«Samarqand viloyat boshqarmasi», I-19-«Farg'ona viloyat boshqarmasi» arxiv fondlarida ham mavjud.

Xususan, arxivning I-48-«Buxoro Xalq Sovet Respublikasi» va I-17-«Sirdaryo viloyat boshqarmasi» jamg'armalarida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Nozirlar Kengashi Raisi Otaxo'jayev va Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi I.Xidraliyevlarning 1922 yilda turk xalqini inglizlarga qarshi kurashda erishgan g'alabasi bilan tabriklab, Turkiya Buyuk Millat Majlisi Raisi Mustafo Kamol (Otaturk) nomiga yo'llagan tabrik telegrammasi ham saqlanmoqda.

O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan R-2850 «Babaxodjayev Abdusamat Xanturayevichning» shaxsiy fondida ham mavzuga oid ma'lumotlar saqlanadi. Mazkur fond A.Babaxodjayevning Turkiya va RSFSR o'rtasidagi munosabatlar mavzusiga oid bir-kator ilmiy maqolalari mavjud bo'lib, ularda 1920-1923 yillardagi Sovet-Turkiya aloqalariga doir qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Arxiv manbalarining ikkinchi turkumi xorijiy davlatlarda saqlangan hujjatlar bo'lib, ularning aksariyat qismi

Turkiya Respublikasining Usmoniylar imperiya tarixiy arxivida saqlanib qolgan.

Tadqiqot metodlari. Mazkur maqolada tari-xiylik, narrativ, qiyosiy tahlil uslublaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mulohaza o'rinda aytish lozimki, O'zbekiston va Turkiya o'rtasidagi diplomatik aloqalar tarixiga oid O'zbekiston Milliy arxivi va Usmonlilar tarixiy arxivida saqlangan arxiv hujjatlarini aniqlash borasida Turkiya hukumati bilan hamkorlikda yirik loyiha amalga oshirilgan bo'lib, ushbu hujjatlar asosida alohida to'plam nashr etilgan. To'plamda O'zMA va Turkiya arxivlarida saqlanayotgan 113 ta hujjat nusxasi va ularning tavsifi berilgan bo'lib, ularning 89 tasi davriy jihatdan XVI-XIX asrlarga, 24 tasi XX asr boshlariga oid hisoblanadi[1].

Mavzuga oid O'zMA va Turkiya arxiv fondlaridagi hujjatlar "O'zbekiston Turkiya aloqalari" to'plamida nashr qilingan. Hujjatlarning aksariyati savdo-sotiq, diplomatik, iqtisodiy aloqalarga oid bo'lganligi uchun ham qimmatlidir. Bu masalalar O'zMA arxiv hujjatlarida o'z aksini topgan bo'lib, nafaqat O'zbekiston balki qo'shni davlatlar ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlar tarixini o'rganishda ham muhim manba vazifasini bajarmoqda.

Mazkur arxiv hujjatlarida O'rta Osiyolik elchilar, ularni qabul qilish marosimi, ular tomonidan keltirilgan sovg'alar, ular orqali jo'natilgan hadyalar, haj ziyoratchilari, tijoratchilar, savdo sotiq va boshqa turli sohalaridagi hamkorlik masalalariga oid ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, birinchi jahon urushi davrida asrga tushgan turk askarlari, ularning Turkiston o'lkasidagi faoliyati, vatanlariga qaytish borasidagi urinishlari va boshqa ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohaga oid hujjatlar mavjud.

Turkiyada Vazirlar Mahkamasi Davlat arxivlari umumiy mudirligi tomonidan ham O'rta Osiyo xonliklarining Usmoniylar davlati bilan o'zaro aloqalariga doir Usmoniylar arxivi hujjatlari to'plami bir necha bor nashr qilingan. Dastlabki tanlangan hujjatlar to'plami 1992 yilda nashr qilingan bo'lib "Usmoniylar davlati bilan Kavkaz, Turkiston va Qrim xonliklari o'rtasidagi munosabatlarga oid arxiv hujjatlari" [2] deb nomlanadi. Mazkur hujjatlar to'plamida XVII asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlariga oid yuqori davlat organlari hukmdorlari o'rtasidagi yozishmalarni faksimilesi va zamonaviy alifbodagi shakllari berilgan.

2004 yilda Turkiya Vazirlar Mahkamasi Davlat Arxivlari umumiy mudirligi tomonidan "Hujjatlarda Usmoniy-Turkiston aloqalari. (XVI-XX asrlar)"[3] nomli to'plam nashr etildi. O'rta Osiyo xonlari va Usmoniy sultonlari o'zaro yozishmalaridan iborat 76 ta hujjat kiritilgan bo'lib, ular XVI-XX asrlarga oiddir. To'plamda asosan Buxoroga amirligining elchilik aloqalari, hukmdorlarning xatlari, sovg'alari, elchilarni ularni kutib olish marosimlari, O'rta Osiyodan kelgan hojilar, ularga ko'rsatilgan yordamlar haqidagi hujjatlar kiritilgan.

Markaziy Osiyo xalqaro tadqiqot instituti (IICAS) tomonidan ham uch tomdan iborat O'rta Osiyo xonliklarining Usmoniylar davlati bilan o'zaro aloqalariga doir uch tomdan iborat jami 300 dan ortiq hujjatlardan iborat to'plam nashr qilingan[4]. To'plamdagi hujjatlarni uch qismga bo'lish mumkin. 1.Siyosiy va diplomatik munosabatlar. 2.Ma'naviy-ma'rifiy aloqalar. 3.Ijtimoiy masalalarga oid hujjatlar. To'plamda arxiv hujjatlarining foto nusxasi va uch tildagi annotatsiyasi berilgan. Hujjatlar XVIII-XX asrning boshlariga oiddir. Unda Usmoniylar sultoni Abdulhamid I ning Buxoro amiri Doniyolbiyga yozgan javob xati, 1789 yilda Amir Shohmurodning Usmoniylar vaziriga yozgan xati, Xiva, Qo'qon xonlarining xatlari va boshqa ijtimoiy, madaniy sohalariga oid hujjatlar o'rin olgan.

Ta'kidlab o'tish lozimki, mavzuga oid arxiv hujjatlari nafaqat O'zbekiston va Turkiya respublikalari arxivlarida balki Rossiya arxivlarida ham saqlanib qolgan. Rossiya davlat

harbiy-tarix arxivining 439-"O'rta Osiyoga harbiy harakatlar", 400-"Bosh shtabning Osiyo bo'limi", 1396-"Shtab TurkVO", Rossiya Federatsiyasi davlat arxivining 102-"Politsiya Departamenti", Rossiya imperiyasi tashqi siyosati arxivining 133-"Kanselyariya", 89-"Rossiyaning Turkiya bilan munosabatlari", 90-"Konstantinopol missiyasi", 154-"Osiyo departamenti" fondlarida mavzuga oid ma'lumotlar mavjud. Mazkur fondlardagi hukmdorlar o'rtasidagi diplomatik yozishmalar, Turkiston general guber-natorligi xodimlarining, rus harbiylarining shuningdek, diplomatlarning rapotlaridan ham arxiv hujjati sifatida foydalanish mumkin.

Usmoniylar arxivlarida hujjat bu "belge" deb nomlanib, usmonli turkchasida "vasiqa" deb atalib "ishonchli dalil" degan ma'noni bildiradi. Usmoniylarda vasiqa bilan birgalikda "varaq" so'zining ko'pligi "yevraq" atamasi ham qo'llanilib, arxivlar "Xazinai yevrak"- deb nomlangan[5]. "Xazinai yevrak"lar asosan saroylarda saqlangan va birinchi marta 1850 yil "Xazinai yevrak" uchun maxsus bino qurilib, hujjatlarni tasniflash bo'yicha Nizom ishlab chiqiladi. Bugungi kunda Usmoniy davriga oid arxiv hujjatlari Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Arxiv mudirligiga qarashli Usmoniylar arxivi nomi bilan faoliyat olib bormoqda. Usmoniylar - O'rta Osiyo munosabatlari oid ma'lumotlar Usmoniylar arxividagi bir qator saroy tashki-lotlarining fondlarida ma'lumotlar saqlanmoqda[6].

A.DVN.NMH - Sadaret Divani Humayun Name-I Humayun- Asosan Tashqi ishlar vazirligi, elchixonalar orqali boshqa davlat rahbarlari tomonidan sultonga, shahzodalarga yuborilgan xatlar xorijiy davlatlar bilan tuzgan shartnomalar saqlanadi.

A.MKT.MHM - Sadaret Mektubi Kalemi Muhimme Evraki (Vazirning shoshilinch va muhim ishlar kanselyatsiyasi rahbarining fondi). Barcha rasmiy maxfiy, muhim va dolzarb vazifalarni bajaruvchi bo'limning fondi. Mazkur fondga qo'zg'olon, zilzila, chegara muammosi, urush, ocharchilik va aholi punktlari, xorijiy davlatlarning rasmiy organlardan ruxsat so'rash kabi muhim masalalarni qamrab oladi.

YEE. - Yildiz Esas Evraki -(Yulduz saroyining asosiy hujjatlari). Sultonlarini mahalliy va xorijiy davlat arboblari, elchilar bilan alohida suhbatlari, diplomatik munosabatlar, davlat boshqaruvi, sulolaga tegishli muhim masalalarga oid ma'lumotlar va shunga o'xshash muhim hujjatlar saqlanadi.

NAT - Hatti Humayun - sultonning shaxsan o'zi tomonidan yozilgan yoki muhim masalalarni qayd qilgan farmonlar saqlanadigan fond. Bunday farmonlar usmoniylarning bayrog'i ramzi bo'lgan qizil xaltalarda saqlangan.

HR.SYS - Tashqi ishlar vazirligining mazkur fondida, siyosiy, huquqiy va ma'muriy masalalar, qator, savdo shartnomalari, elchixonalar va konsulliklar bilan yozishmalar, qul savdosini taqiqlash, chegara masalalariga oid ma'lumotlarni o'z ichiga olgan.

Xulosa va takliflar. Shuni ta'kidlash joizki, XVIII asr oxiri-XIX asr o'rtalarida O'rta Osiyo xonliklarining Usmoniylar davlatida doimiy vakolatxonalari bo'lmagan uchun, davlatlar o'rtasidagi bu aloqalarda izchilik ko'zga tashlanmaydi. O'rta Osiyo elchilik aloqalari an'ana-lariga ko'ra, Usmoniylar davlatidan kelgan elchilarga ham elchi qo'shib jo'natilgan. Elchi yolg'iz qaytib kelgan taqdirda, aloqalar ma'lum muddat, ya'ni zarurat tug'ilganga qadar uzilib turgan. Nihoyatda mulozamat va mubolag'a bilan yozilgan maktub va sovg'a-salomlarni topshirishdan tashqari, mavjud siyosiy vaziyatdan xabardor bo'lish va uni o'rganish ham elchining zimmasida bo'lgan. Ayni vaqtda elchilar orqali oradagi munosabatlarni murakkablashishiga yo'l qo'ymaslik maqsadi ham nazarda tutilgan. Istanbulga ketayotgan O'rta Osiyo elchilari oldindan belgilangan rejaga ko'ra, Eron shohi qabulida bo'lishi, uni o'z vakolatidan ogoh qilishi, O'rta Osiyo davlatlari va Usmoniylar o'rtasidagi munosabatlarni

namoyish etishi lozim bo'lgan. O'rta Osiyo davlatlari hukmdorlari yuborgan elchilik yozishmalarida, odatda, elchi yuborishdan ko'zlangan asosiy maqsad atroflicha bayon etilmagan[7]. Ko'pchilik hollarda, maktub oxirida «qolgan gaplarni elchining o'zidan eshitursiz», deyilgan ibora kiritilgan. Bu, birinchidan, uzoq davom etgan safar davomida ikki oradagi munosabatlarga daxldor masalalar tafsilotidan uchinchi tomonning, ba'zan esa raqib tomonning ogoh bo'lib qolishi mumkinligini hisobga olib qo'llangan uslub bo'lsa, ikkinchidan, yuborilgan elchining vakolati yuksak ekanligiga ham ishora bo'lgan. Elchilik aloqalari va diplomatik yozishmalar haqidagi ma'lumotlardan shu narsa ko'rinadiki, Xiva xonlari tashqi siyosatga oid yozishmalarni davlat tili, ya'ni o'zbek tilida, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi fors tilida yozishgan. O'rta Osiyo hukmdorlari maktublari o'sha davrda urf bo'lgan diplomatik yozishmalar uslubida, sharqona lutfu ikrom bilan yozilgan. O'rta Osiyo hukmdorlari va

Usmoniylar sultonlari maktublari shundan dalolat beradiki, XVIII asrning oxiri-XIX asrning o'rtalarida ikki o'rtada elchilik aloqalari, diplomatik yozishmalari, madaniy aloqalar va savdo munosabatlari mavjud bo'lgan. Ular maktublarida xoh savdo aloqalarini xavf-xatardan himoya qilish borasida, xoh siyosiy bordi-keldilarni rivojlantirish sohasida bo'lsin, bu aloqalarning davom etishi ikki o'rtada saxovat va ittifoqning barqarorligiga xizmat qilishini ta'kid-lashadi, elchilik aloqalarining davlatlar do'stligi uchun xizmat qilishini eslatib, savdo yo'llaridagi qaroqchilikka barham berish uchun amaliy choralar taklif qilinadi. Bu yozishmalar O'rta Osiyo davlatlarining elchilik aloqalari tarixini tadqiq qilishda qimmatli manba hisoblanadi. Ularni arxiv hujjatlari bilan qiyosiy o'rganish elchilik aloqalar tarixida mavjud chalkashliklarni bartaraf etish uchun ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Туркия алоқалари ҳужжатларда. -Истанбул. 2023.
2. Osmanli Devleti ile Kavkasya, Turkistan ve Krim Hanliklari arasindaki munasebetlere dair arxiv belgeleri. - Ankara. 1992.
3. Belgelerde Osmanli-Turkistan iliskileri (XVI-XX yuzyillar). -Ankara. 2004.
4. Osmanli belgelerinde Merkezi Asya tarihi. -Samarkand. 2012.
5. Бу ҳақида қаранг: Sertoglu Mithat. Arsivlerin dunu, bugunu, yarini // Osmanli arxivleri ve Osmanli arastirmalari sempozyumu. -Istanbul. 1985. S. 47; Uzuncarsili I. Osmanli devletinin Merkez ve Behriye teskilati.-Ankara.,1948; Sertoglu M.resimli Osmanli Tarihi Ansiklopedisi. -Istanbul.,1958;Cetin Atilla. Turkiye Buyuk Millet Meclisi Hukumeti nin Osmanli Devlet arsivi ve Mugla Sadaret Evrakinin muhafazasi hakkinda aldigi kararlara ait bazi belgeler // Tarih Enstitusu Dergisi (1981-1982) , sayi 12. S.593-595.
6. Rakhmankulova, Z. (2020). The National library of Uzbekistan as a digital humanities Center In Uzbekistan. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(10), 25-33.
7. Rakhmankulova, Z., Choriev, S., Yusupova, D., & Muminov, O. (2020). The Historiography Of The Relations Between Central Asian Khanates And Ottoman Empire In The 19 th And At The Beginning Of The 20 th Centuries. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(2), 311-318.